

УДК 159.9

*Назаров О.О., к.психол.н., професор кафедри прикладної психології НУЦЗУ;
Хворост М.Ю., к.психол.н., ст. викладач кафедри прикладної психології НУЦЗУ*

**ОПТИМІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКІВ РЯТУВАЛЬНИХ
ПІДРОЗДІЛІВ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ НА ОСНОВІ
РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ**

У статті представлений аналіз проблеми психологічної стійкості керівників рятувальних підрозділів МНС в екстремальних умовах діяльності. Доведено, що на сьогоднішній день керівники недостатньо психологічно підготовлені до вирішення поставлених завдань. Показано, що найбільш ефективним способом формування психологічної стійкості даної категорії працівників МНС є спеціально організоване навчання керівників, а також використання соціально-психологічного тренінгу.

Ключові слова: діяльність керівника, психологічна стійкість, екстремальні умови.

В статье представлен анализ проблемы психологической устойчивости руководителей спасательных подразделений МЧС в экстремальных условиях деятельности. Доказано, что на сегодняшний день руководители недостаточно психологически подготовлены к решению поставленных задач. Показано, что наиболее эффективным способом формирования психологической устойчивости данной категории работников МЧС является специально организованное обучение руководителей, а также использование социально-психологического тренинга.

Ключевые слова: деятельность руководителя, психологическая устойчивость, экстремальные условия.

Постановка проблеми. Удосконалення професійної підготовки керівників різного рівня визначене як вирішальний фактор підвищення ефективності управління системою МНС України, забезпечення її єдності, результативності службової діяльності. При цьому відзначається, що підготовка повинна здійснюватися з урахуванням особливостей функціонування конкретних формувань і служб.

У цей час у системі МНС України частка управлінських кадрів (керівників, осіб середнього й старшого керівного складу) становить приблизно одну третину від загальної чисельності особового складу.

Керівництвом МНС відзначається, що на початку ХХІ сторіччя в умовах багаторазового збільшення обсягу розв'язуваних завдань з'явилася негативна тенденція зниження професіоналізму працівників МНС в управлінській ланці на тлі кадрового «голоду» на підготовлених кваліфікованих фахівців - керівників.

У цих умовах відповідальні завдання покладені на керівників, начальницький склад аварійно-рятувальних підрозділів, які при ліквідації надзвичайних ситуацій здійснюють безпосереднє управління діями з порятунку людей, матеріальних і культурних цінностей, захисту природного середовища в зоні надзвичайних ситуацій, локалізації надзвичайних ситуацій і зниженню до мінімально можливого рівня впливів, характерних для них небезпечних факторів.

Результати досліджень професійної діяльності керівників МНС свідчать про недостатню психологічну підготовленість багатьох керівників до вирішення завдань у сучасних умовах. Підсумки оцінки й самооцінки готовності та здатності до реалізації управлінських функцій показують, що 60 % керівників рятувальних підрозділів у реальних умовах здатні їх виконувати з труднощами. При цьому майже 90 % опитаних керівників вказали на випробовувані ними інтелектуальні, емоційно-вольові, індивідуально-професійні й інші психологічні труднощі, наявність яких зумовлює відставання практики їхньої професійної діяльності від нових вимог. Це свідчить про недостатній рівень психологічної готовності керівників до професійної діяльності, суттєвою складовою якої в екстремальних умовах є психологічна стійкість.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання ефективної професійної діяльності кадрів управління є предметом наукового інтересу психологічної науки впродовж багатьох років.

Водночас проблема психологічної стійкості в процесі управління в екстремальних умовах і проблема її оцінки недостатньо вивчені та вимагають більш поглибленого дослідження, оскільки науково обґрунтований підхід до комплексної оптимізації професійної діяльності керівників рятувальних підрозділів не може бути реалізований окремо від психологічного забезпечення високого рівня їхньої психологічної стійкості.

Наведені факти доводять необхідність психологічного забезпечення психологічної стійкості з метою оптимізації професійної діяльності керівників рятувальних підрозділів.

Виклад основного матеріалу. Оптимізація психологічної стійкості керівників рятувальних підрозділів повинна здійснюватися в ході психологічної підготовки.

Професійна психологічна підготовка – обов'язковий компонент управлінської підготовки керівника. Необхідність її визначається реальними вимогами управлінської діяльності. Управління в МНС – це:

- 1) управління людьми, співробітниками і колективом;
- 2) діяльність людей, що здійснюють управління (управлінська команда, керівники середньої, нижчої ланки тощо);
- 3) забезпечення стану готовності підрозділу до діяльності в екстремальних умовах, що є нормативно закріпленими діями з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- 4) управління керівника власною поведінкою.

Підвищена значущість психологічної підсистеми управління в системі МНС пов'язана з персональною психологічною насиченістю, вираженістю і гостротою ситуацій, з якими мають справу працівники та керівник, і значущістю психологічно ефективного вирішення їхніх проблем.

Наявність професійної психологічної підготовки визначає можливість працівника МНС успішно долати всі психологічні труднощі діяльності в особливих умовах. Вона має свою професійнообумовлену структуру, яка включає:

- 1) професійні психологічні знання – прикладні психологічні знання, адаптовані до здійснення працівником професійної діяльності;

2) професійні психологічні навички і вміння, серед яких виділяють аналітико-психологічні вміння, тактико-психологічні навички і вміння та техніко-психологічні навички і вміння;

3) професійно розвинені пізнавальні якості;

4) професійну психологічну стійкість.

Структура професійної психологічної підготовленості та її особливості в різних категорій працівників МНС для вирішення різних професійних завдань, виконання дій у різних ситуаціях є основою для вибору завдань, змісту та методики її проведення.

Професійна (управлінська) психологічна підготовленість керівника включає як загальні питання професійної психологічної підготовленості працівників, так і своєрідні елементи. До останніх належать:

а) розуміння психології працівників і колективу підрозділу МНС, володіння вмінням психологічно грамотно працювати з персоналом;

б) розуміння психологічних особливостей всіх видів професійної діяльності, здійснюваних підлеглими, та уміння надавати психологічну допомогу в їх ефективному здійсненні;

в) розуміння психологічних чинників, які впливають на діяльність в екстремальних умовах, і уміння використовувати всі можливості для їх цілеспрямованого вдосконалення;

г) уміння надавати психологічну допомогу підлеглим керівникам;

г) психологічна підготовленість до управління в екстремальних умовах;

д) розуміння соціально-психологічних впливів своєї, діяльності, стилю управління, поведінки, способу життя на персонал, уміння вдосконалювати та використовувати їх в управлінні;

е) розуміння призначення і можливостей психологічної служби, ролі практичних психологів і вміння підтримувати їхню роботу, використовувати їхній професіоналізм при вирішенні завдань управління.

Психологічна стійкість – важливий компонент професійної психологічної підготовленості керівника рятувального підрозділу, що забезпечує можливість діяти в будь-яких складних і небезпечних умовах без зниження якості й ефективності дій. Психологічна стійкість – це комплексна якість, до психологічної структури якої належать якості керівника, сформовані та цілеспрямовано розвинені в процесі професійної психологічної підготовки особливості психологічної діяльності. Структура психологічної стійкості включає:

- досвід дій у складних і небезпечних умовах (модельованих при проведенні професійної психологічної підготовки);

- знижену емоційну реактивність на стресогенні чинники та ситуації, властиві професійній діяльності;

- розвинені вольові якості: здібність до надмобілізації, витримка, мужність, хоробрість, сміливість;

- емоційно-вольову стійкість;

- надійно сформовані вміння та навички дій у складних і екстремальних умовах;

- уміння і навички саморегуляції своїх психічних станів і поведінки;

- деякі психофізіологічні якості: збудливість, емоційність, врівноваженість, толерантність, сила нервових процесів, стійкість до напруження та перенапруження.

Підвищення психологічної стійкості – одне з найважливіших завдань професійної психологічної підготовки працівників МНС.

Особливо підкреслимо, що психологічне забезпечення психологічної стійкості керівників рятувальних підрозділів не може розглядатися окремо від їхньої професійної діяльності, оскільки спрямоване перш за все на її оптимізацію. Тому ми розглядаємо механізми психологічного забезпечення психологічної стійкості як два взаємозумовлені компоненти: забезпечення професійної діяльності в цілому забезпечення психологічної стійкості зокрема.

Підвищення ефективності психологічного забезпечення діяльності керівників рятувальних підрозділів нерозривно пов'язане з удосконаленням організації їхньої професійної підготовки. Організація процесу оволодіння та постійного вдосконалення професійних психологічних знань, умінь і навичок керівників, необхідних для успішного виконання управлінських завдань, розглядається як найважливіший елемент усієї системи психологічного забезпечення системи МНС. При цьому професійна психологічна підготовка тісно пов'язана з іншими напрямками психологічної роботи (професійним психологічним відбором, психологічним супроводом службової діяльності).

Існуюча практика професійної підготовки особового складу показує, що рівень психологічної підготовки, ступінь сформованості психологічної стійкості співробітників до дій в екстремальних ситуаціях, рівень розвитку професійно важливих якостей є необхідними умовами ефективності професійної діяльності й одним із додатків успішності виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах.

Саме ефективна організація професійної психологічної підготовки сприяє формуванню в керівників рятувальних підрозділів оптимального рівня психологічної стійкості, необхідного для успішного вирішення завдань, покладених на МНС України.

Мета професійної психологічної підготовки працівників МНС полягає у виробленні готовності до успішного подолання психологічних труднощів службової діяльності, розвитку здатності застосування кожним із них на практиці психологічних знань і вмінь для ефективного виконання своїх обов'язків у будь-яких умовах службової діяльності.

Основними завданнями професійної підготовки, що визначають її основний зміст, є:

- отримання працівниками МНС необхідних психологічних знань для адекватної оцінки й психологічних аспектів службової діяльності;
- розвиток у працівників професійно важливих психологічних якостей: емоційної стійкості, спостережливості, пам'яті, мислення, уваги тощо;
- досягнення психологічної стійкості для подолання труднощів професійної діяльності, зокрема в екстремальних умовах;
- формування вміння використовувати психологічні прийоми для підвищення ефективності вирішення оперативно-службових завдань.

Професійна психологічна підготовка з керівним складом підрозділів МНС орієнтована на підвищення його психологічної компетентності шляхом вивчення та відпрацювання:

- психологічних прийомів і способів, що зумовлюють ефективність керівництва службовими колективами (створення сприятливого психологічного клімату, попередження конфліктних ситуацій, проведення індивідуальної психологічної роботи, вдосконалення стилю керівництва й інші питання психології управління);

- психологічній стійкості до стресових ситуацій управлінської діяльності;

- умінь, практичних навичок, а також сучасних засобів, методів і форм ведення роботи з особовим складом (у т.ч. щодо зміцнення законності та дисципліни) з використанням досягнень прикладної психології.

Система професійної психологічної підготовки містить у собі такі елементи: нормативне, кадрове, методичне (науково-методичне), матеріально-технічне, організаційне забезпечення.

Нормативна складова системи професійної психологічної підготовки представлена відомчими нормативними актами та документами, що визначають порядок організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів і підрозділів системи МНС.

Кадрова складова системи професійної психологічної підготовки визначає суб'єкти, що реалізують цей вид підготовки. Заняття за програмою професійної психологічної підготовки з особовим складом проводяться психологами. В освітніх установах МНС України навчальний процес здійснюється викладачами психологічних дисциплін.

Методична складова системи регламентує зміст професійної психологічної підготовки в підрозділах МНС, форми та методи проведення занять, психологічні прийоми підвищення ефективності службового та виховного процесу.

Програма професійної психологічної підготовки зазвичай включає шість базових і стільки ж додаткових тем занять. Базові теми охоплюють найбільш актуальні для психологічного забезпечення діяльності працівників МНС. Залежно від існування тих або інших проблем у роботі з кадрами й особливостей організації професійної підготовки в конкретному підрозділі в межах резерву навчального часу можуть додатково заняття з психологічної тематики.

Основними формами професійної психологічної підготовки є: лекції, бесіди, дискусії, ділові ігри, тренінги, практичні заняття. Залежно від рівня підготовки особового складу визначається обсяг часу, відведеного для проведення занять, враховуються профіль підрозділу МНС, категорії працівників. Під час навчання використовуються різні методи: лекційні та семінарські заняття, розповідь-бесіда тощо.

Матеріально-технічна складова системи професійної психологічної підготовки формує необхідні умови проведення відповідних занять (аудиторний фонд, спеціально обладнані кабінети, технічні засоби навчання, смуги перешкод і тощо).

Організаційна складова визначає порядок управління процесом професійної підготовки. Важлива роль відводиться керівникам рятувальних підрозділів з питань своєчасного планування занять із професійної підготовки.

Реалізація на практиці професійної психологічної підготовки як елемента

системи психологічного забезпечення особового складу, що передбачає вироблення у працівників МНС психологічної готовності до успішного подолання труднощів службової діяльності в штатних і екстремальних умовах, передбачає обов'язкову та тісну взаємодію всіх елементів цієї багатовимірної системи.

Центральною ланкою нашого дослідження є характеристики психологічної стійкості керівника підрозділу МНС до майбутньої управлінської діяльності, для розвитку яких створений алгоритм продуктивної оптимізації діяльності керівників рятувальних підрозділів. Реалізація потенціалу алгоритму здійснюється поетапно, остаточним результатом якого є продуктивна психологічна стійкість керівника.

Спеціальними психолого-педагогічними критеріями ефективності психологічної підготовки є:

- професійна психологічна націленість (завдань, змісту, методики);
- професійна психологічна щільність (ступінь насиченості заняття елементами психологічних труднощів);
- професійна психологічна реалістичність (змісту, умов, труднощів);
- ступінь екстремальності;
- психолого-педагогічна результативність (підсумковий результат, виражений у формуванні компонентів професійної психологічної підготовленості).

Соціально-економічні умови, що змінилися, призвели до виявлення нових потреб суспільства, яке вже не може бути задоволене рівнем підготовки фахівців. Безумовно, знання закономірностей психіки та використання певних психологічних методів полегшує працю працівників МНС. Проте для того, щоб пізнати істину, зробити відповідні висновки, вже недостатньо просто знати та дотримуватись основних законів психології. Знання психології також повинне давати можливість контролювати пізнавальні, вольові, емоційні процеси, перевіряти і спрямовувати ці процеси, правильно ухвалювати рішення тощо.

У діяльності керівників рятувальних підрозділів особлива увага приділяється роботі з людьми, в яку входить низка достатньо взаємопов'язаних аспектів: вивчення і оцінка людей; встановлення і розвиток з ними психологічних контактів; спрямовування на них свого впливу тощо.

Проведені емпіричні дослідження показують, що особливості професійного середовища є основним чинником, що впливає на управлінську діяльність керівника рятувального підрозділу:

- з одного боку, вони визначають процес професійного становлення особистості керівника;
- з другого – особливості управлінської взаємодії;
- з третього – визначають особливості об'єкта управління.

Проведені дослідження, аналіз структури та впливу професійного середовища на формування особистості керівника рятувального підрозділу дозволили визначити шляхи оптимізації їхньої діяльності з урахуванням особливостей організаційного середовища.

Мета оптимізації розвитку керівників рятувальних підрозділів – це забезпечення якнайкращого стану суб'єкта та його діяльності, управління цим станом максимально ефективними засобами. Якнайкращий стан діяльності при цьому, насамперед, розглядається з точки зору високої продуктивності і

нормальних психоенергетичних витрат.

Оптимізація управлінської діяльності має бути пов'язана з її психологічним супроводом функціонування управлінської системи. Саме психологічний супровід розглядається як цілісний і безперервний процес вивчення й аналізу, формування, розвитку та корекції всіх елементів «людської складової» управлінської системи.

Якнайкраще управління може розглядатися як діяльність керівника з виконання управлінських функцій відповідно до критеріїв оптимальності. Оптимальні управлінські функції включають ефективні алгоритми і технології управлінської діяльності, відповідні ним уміння, навички і якості.

Достатньо детально проблема оптимізації управлінської діяльності розглядається В.Г. Зазикіним [1]. Його концепція психологічних інваріант професіоналізму насамперед містить вирішення завдань оптимізації діяльності фахівців в особливих умовах. Діяльність таких працівників повинна мати інваріантний характер, щоб бути незалежною від екстремальних чинників. У процесі розвитку професіоналізму повинні сформуватися основні психологічні інваріанти: високий рівень антиципації та саморегуляції, вміння ухвалювати рішення і стійкість образної сфери. Саме їхній розвиток створює необхідний резерв функціональних можливостей. Це дозволяє компенсувати негативні функціональні стани, зберегти структурну цілісність і нормативну психологічну регуляцію діяльності.

В основу роботи з оптимізації психологічної стійкості керівників рятувальних підрозділів нами покладені такі напрямки:

1. Робота з розвитку самосвідомості керівників, що забезпечує як усвідомлення власних можливостей і обмежень, зумовлених специфікою діяльності, так і формування якостей і здібностей, що дозволяють стати лідером. Виділений напрямок здійснюється в спеціальній психологічній роботі за допомогою психологічних тренінгів, що включають вхідну діагностику, цілеспрямоване навчання, власне тренінг із включенням у соціальне середовище, подальшу діагностику. Результати цього напрямку оптимізують рівні організаторської та управлінської діяльності від накопичення й осмислення нових управлінських знань через формування вмінь і навичок організаторської діяльності до рефлексії власної діяльності.

2. Реалізація спеціальної системи оцінки індивідуально-психологічних та особистісно-професійних особливостей керівників, направлена на виявлення потенційних можливостей керівників, їх особистісно-професійного й управлінського потенціалу, об'єктивних і суб'єктивних труднощів і обмежень у професійній управлінській діяльності; виявлення специфічних характеристик з урахуванням специфіки праці, що дозволяють визначити оптимальні управлінські стратегії в роботі, які забезпечують максимальну ефективність його діяльності.

3. Професійна підготовка керівників у системі підготовки та перепідготовки кадрів з урахуванням особливостей професійної діяльності і професійного середовища, направлена на формування знань і вмінь у сфері організації професійного зростання керівника.

Для професійної діяльності керівників рятувальних підрозділів важливо:

- створення умов для підвищення їхньої кваліфікації;
- формування потреби в професійному розвитку та досягненнях;
- планування професійної кар'єри;
- зняття психологічних бар'єрів тощо.

Одним з основних шляхів оптимізації діяльності керівника є робота саме зі сферою самосвідомості керівників, з їхньої готовністю до самокорекції особистості.

Під самосвідомістю розуміється процес вироблення людиною знання про себе і ставлення до себе. Самосвідомість особистості є процесом самопізнання і самовідношення. Самосвідомість особистості виражається в цілісному образі «Я», який є відносно стійким, таким, що переживається як неповторна система уявлень людини про саму себе.

Як показано в численних психологічних дослідженнях, ефективним засобом розвитку самосвідомості керівників є соціально-психологічний тренінг [2]. Адаптований і застосований для завдань оптимізації соціально-психологічний тренінг програмно-цільової спрямованості дозволяє виробити концептуальні, пізнавальні, цільомотивовані і професійнооцінні елементи посадової позиції керівника, що дає в ході дослідження позитивні результати.

Для оптимізації психологічної стійкості керівників був розроблений і апробований тренінг «Розвитку продуктивної психологічної стійкості керівників рятувальних підрозділів», що складається з трьох блоків:

- розвиток комунікативних якостей керівника;
- тренінг управлінських вмінь;
- тренінг релаксації і саморегуляції.

Основною метою тренінгу є розвиток управлінських умінь керівника відповідно до його особистісних та психологічних особливостей. Основний зміст навчання – це ухвалення управлінських рішень у ситуаціях ділової взаємодії та в екстремальних ситуаціях. Особливо важливим завданням тренінгу ми вважаємо формування конгруентного відношення до себе, прийняття себе, своєї діяльності, що передбачає певні знання, у тому числі й про себе, підвищення психологічної стійкості в ситуаціях ризику та невизначеності.

Перевірка динаміки зміцнення компонентів психологічної стійкості керівників аварійно-рятувальних підрозділів, які брали участь у соціально-психологічному тренінгу, підтвердила його ефективність.

Порівняльний аналіз рівнів психологічної стійкості керівників рятувальних підрозділів до та після тренінгу показав, що достовірно знизилася кількість керівників, які мають недостатній рівень психологічної стійкості, та відповідно значно збільшилася кількість досліджуваних з високим рівнем стійкості.

Серед емоційно-вольового компонента особистісного профілю керівників рятувальних підрозділів після тренінгу суттєво підвищився рівень емоційної стійкості, реалістичності, стриманості, урівноваженості, наполегливості в досягненні мети, відповідальності, самоконтролю, знизилася тривога, відчуття провини, невпевненість у собі.

Після проведеного тренінгу суттєво підвищився рівень вольової саморегуляції особистості, показники комунікативної соціальної компетентності, комунікативні та організаторські здібності.

Як відмічали самі досліджувані, після проведеного тренінгу вони стали більш відкритими, товариськими, емоційно стійкими, спокійними, реалістичними, раціональними, незалежними від інших, краще контролювали свої

емоції та поведінку.

Висновки. Отримані результати доводять доцільність та ефективність проведення соціально-психологічного тренінгу з розвитку психологічної стійкості, який є необхідним чинником успішної професійної діяльності керівників рятувальних підрозділів. Найбільш оптимальним шляхом розвитку психологічної стійкості керівників рятувальних підрозділів є поєднання їх перепідготовки і розробленого тренінгу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зазыкин В. Г. Деятельность специалистов в особых условиях / Зазыкин В. Г. – М. : ДЕП РУК. НИИВО, 1994. – 267 с.
2. Лефтеров В. О. Психотренинг в ОВС : практичний досвід, організація проведення та перспективи подальшого впровадження / Лефтеров В. О. – 2008. Т. II. – 286 с.

Рецензенти: д. психол. н. Землянська О.В., д. психол. н. Москалець В.П.

УДК 159.922

Александров Ю.В., к.психол.н., доцент кафедри загальної та практичної психології ННІПМК ХНУВС

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

В статье осуществлен анализ профессиональной деятельности субъектов управления в органах внутренних дел, суде и прокуратуре Украины. Показано, что центральное место в управлении служебными коллективами во всех этих структурах правоохранительной системы занимает работа с подчиненными и вышестоящим руководством.

Установлено, что наибольшая часть информации в литературных источниках посвящена анализу управления в ОВД. Изучению особенностей процесса управления и его психологических составляющих в судебной системе и в прокуратуре посвящено чрезвычайно мало исследований.

Учет специфики профессиональной деятельности в разных структурах правоохранительной системы позволит обосновать особенности личности успешного руководителя ОВД, суда и прокуратуры. Сделан вывод о необходимости всестороннего сравнительного изучения личностных качеств руководителей правоохранительной системы.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, руководители судов, ОВД, прокуратуры, формы и методы руководства.

У статті здійснено аналіз професійної діяльності суб'єктів управління в органах внутрішніх справ, в суді та прокуратурі України. Показано, що центральне місце в управлінні службовими колективами у всіх цих структурах правоохоронної системи займає робота з підлеглими і вищим керівництвом.

Встановлено, що найбільша частина інформації в літературних джерелах присвячена аналізу управління в ОВС. Вивченню особливостей процесу управління та його психологічних складових у судовій системі і в прокуратурі, присвячено надзвичайно мало досліджень.